

Michał Głowiński

Pracownia poetyki historycznej

Biuletyn Polonistyczny 16/49, 99-108

1973

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

PRACOWNIA POETYKI HISTORYCZNEJ

Istnienie Pracowni Poetyki Historycznej jest zasługą Kazimierza Budzyka, owocem jego wysiłków naukowych, dydaktycznych i organizacyjnych. Pracownia, powstała w r. 1962 (do r. 1967 jej oficjalna nazwa brzmiała: Pracownia Dziejów Form Artystycznych w Literaturze Polskiej), w momencie swych formalnych narodzin miała już jednak sporą prehistorię. W połowie lat pięćdziesiątych, kiedy na Uniwersytecie Warszawskim utworzona została Katedra Teorii Literatury, Budzyk rozpoczął formowanie grupy (jej uczestnicy rekrutowali się spośród ówczesnych absolwentów) zajmującej się szeroko pojętymi problemami poetyki. Członkowie zespołu w większości zostali następnie członkami Pracowni. Grupa ta, nawet gdy nie była związana formalnie z Instytutem Badań Literackich, tworzyła całość z jego pracownikami, działającymi pod kierunkiem Budzyka i zajmującymi się literaturą staropolską (H. Dziechońska, J. Peko). Spoiwem łączącym były nie zainteresowania jedną epoką historyczno-literacką (w tym zakresie sfera zainteresowań była ogromna: od staropolskich początków prozy fabularnej do Awangardy krakowskiej), ale wspólnie wypracowywane postawy metodologiczne i teoretyczne.

Już w okresie prehistorycznym ujawniały się więc właściwości, które charakteryzować będą Pracownię w latach jej pełnego rozwoju: przewyciężanie podziałów na epoki, prowadzących często do nadmiernego historycznoliterackiego partykularyzmu, przede wszystkim zaś - ścisła współpraca z Katedrą Teorii Literatury UW. Współpraca ta była kontynuowana po śmierci Budzyka (1964), dzięki przychylności S. Żółkiewskiego, prowadzącego Katedrę przy współpracy M. R. Mayenowej (która także za życia Budzyka była zastępcą kierownika Katedry), do czerwca 1968 r.; po

też dacie współpracy wskutek decyzji władz Uniwersytetu została przerwana. W latach 1962-1968 zajęcia na UW prowadzili: K. Bartoszyński, J. Sławiński i M. Głowiński. W owym czasie najbliższymi współpracownikami Pracowni byli następujący koledzy z Katedry: R. Handke, T. Kostkiewiczowa, Z. Łapiński, A. Okopień-Sławińska.

Kazimierz Budzyk był kierownikiem Pracowni od momentu jej założenia aż do śmierci. Po jego przedwczesnym odejściu funkcji kierowania Pracownią podjęła się M. Janion, umożliwiając kontynuowanie prac będących w toku oraz podejmowanie nowych inicjatyw (funkcję tę pełniła do r. 1967). W latach 1967-1971 Pracownią kierował Janusz Sławiński, a gdy jesienią 1971 objął on funkcję szefa Zakładu Systematyki Form Literackich, w którego obręb wchodzi także Pracownia, jej kierownikiem został niżej podpisany.

Skład osobowy Pracowni ulegał pewnym zmianom. W momencie powstania kierowany przez Budzyka zespół tworzyli: K. Bartoszyński, M. Głowiński, H. Małgowska, J. Sławiński. W ostatnich latach Pracownia powiększyła się i jej obecny skład przedstawia się następująco: K. Bartoszyński, M. Głowiński, Z. Łapiński, A. Okopień-Sławińska, J. Sławiński, E. Szary-Matywiecka. W obręb Pracowni wchodzi także grupa pracowników najmłodszej generacji, zatrudnionych na etatach bądź na zasadzie umowy o pracę w niepełnym wymiarze godzin: M. Gumkowski, M. Płachecki, J. Pawłowski, K. Zaleski (nieformalnie do grupy tej należy również K. Dybiak, sekretarz redakcji dwumiesięcznika "Teksty").

Działalność Pracowni jako całości, a także poszczególnych jej członków, przybierała rozmaite formy. Nie będąc charakterystyczną indywidualnej działalności naukowej każdego uczestnika zespołu z osobna. Wyniki są dostępne w postaci artykułów publikowanych w czasopiśmie i w tomach zbiorowych oraz - przede wszystkim - własnych książek, które łatwo znaleźć w bibliotecznym katalogu (niestety, nie mogę napisać, że łatwo je znaleźć na półkach księgarskich; pozycje te - wydawane zwykle w mikroskopijskich nakładach - są w większości wypadków od razu wyczerpane). W każdym razie indywidualne publikacje, wyniki własnych zainteresowań i preferencji teoretycznych i metodologicznych autorów, są także związane z pracą zespołu jako całości.

ci, gdyż w ten czy inny sposób stanowią głos w dyskusji prowadzącej do ukształtowania narzędzi badawczych, którymi posługiwać by się mogła poetyka historyczna. W przypadku autorów początkujących - jest to tradycja zainicjowana przez Budzyka - ich prace poddawane są w zespole, w miarę powstawania, dyskusjom zasadniczym, niekiedy surowym, ale zawsze życzliwym.

Jedną z podstawowych form pracy zespołowej jest organizowanie konferencji naukowych, poświęconych bądź wybranemu problemowi teoretycznemu, bądź twórczości danego pisarza. W ośmiu zorganizowanych dotychczas przez Pracownię konferencjach brali udział nie tylko pracownicy innych zespołów wchodzących w skład Instytutu Badań Literackich, ale także przedstawiciele wszystkich niemal środowisk polonistycznych kraju. Konferencje te, w większości wypadków realizowane z inicjatywy J. Sławińskiego, niezależnie od swych każdorazowych osiągnięć naukowych służyły integracji środowiska zajmującego się problemami teorii literatury. Pracownia współpracuje zwłaszcza z przedstawicielami następujących ośrodków badań teoretyczno-literackich: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Katolicki Uniwersytet Lubelski, Uniwersytet Jagielloński, Uniwersytet Wrocławski, Uniwersytet im. Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Uniwersytet Gdański, Uniwersytet Łódzki, a do r. 1968 - Katedra Teorii Literatury UW. Referaty każdej konferencji publikowane są w osobnych książkach. Oto wykaz konferencji i związanych z nimi publikacji zbiorowych:

1. Problemy procesu historycznoliterackiego w literaturze i sztuce. Konferencja zainicjowana przez K. Budzyka, zrealizowana po jego śmierci, w r. 1965 - przy współdziałaniu Instytutu Sztuki PAN. Książka zbiorowa: "Proces historyczny w literaturze i sztuce", pod red. M. Janion i A. Piorunowej (1967).
2. Problemy narracji (1965). Książka zbiorowa: "W kręgu zagadnień teorii powieści", pod red. J. Sławińskiego (1967).
3. Problemy teorii poezji (I) (1966). Książka zbiorowa: "Studia z teorii i historii poezji", seria I, pod red. M. Głowińskiego (1967).
4. Twórczość Bolesława Leśmiana (1968). Książka zbiorowa: "Studia o Leśmianie", pod red. M. Głowińskiego i J. Sławińskiego (1971).

5. Problemy teorii poezji (II) (1969). Książka zbiorowa: "Studia z teorii i historii poezji", seria II, pod red. M.Głowińskiego (1970).
6. Problemy socjologii literatury (1970). Książka zbiorowa: "Problemy socjologii literatury", pod red. J. Sławińskiego (1971).
7. Twórczość S.I.Witkiewicza (1970). Książka zbiorowa: "Studia o S.I.Witkiewiczu", pod red. M.Głowińskiego i J.Sławińskiego (1972).
8. Problemy historii krytyki literackiej (1971). Książka zbiorowa pod red. J.Sławińskiego (w przygotowaniu).

Większość wymienionych książek zbiorowych ukazała się w serii Z Dziejów Form Artystycznych w Literaturze Polskiej, powołanej do życia dzięki staraniom Budzyka - jej pierwszy tom pojawił się w r. 1963 - w której ukazuje się większość prac członków Pracowni. Serią tą najpierw kierował Budzyk, a po jego śmierci zespół redakcyjny o zmieniającym się składzie. Obecnie redagowana jest przez zespół, na którego czele stoi J.Sławiński. Umożliwia ona nie tylko publikację prac członków Pracowni, lecz stała się najpoważniejszą w kraju serią wydawniczą poświęconą teorii literatury. Ogłaszane są w jej obrębie prace wychodzące z różnych środowisk naukowych, zyskała więc prestiż ogólnopolski, stanowiąc tym samym kolejny ważny czynnik integracyjny (do końca r. 1972 ogłoszono w jej ramach 32 pozycje).

Pracownia czynnie uczestniczyła w przygotowywaniu także cyklu innych imprez naukowych o charakterze ogólnokrajowym, mianowicie corocznych, odbywających się w lutym, konferencji teoretycznoliterackich (pierwotnie funkcjonowały one jako "konferencje młodszych pracowników naukowych"). Organizowane z inicjatywy Kazimierza Budzyka, konferencje te w pierwszych latach istnienia (pierwsza odbyła się w r. 1962), były wynikiem współpracy Katedry Teorii Literatury UW z kolejno zmieniającymi się zespołami innych uniwersytetów. Od r. 1972 patronat nad nimi przejął Instytut Badań Literackich. Pracownia uczestniczy w ustalaniu planów poszczególnych konferencji, a jej członkowie byli wielokrotnymi referentami.

Pracownia podjęła też różnego typu prace zespołowe, autorstwo wykonywane w większości wypadków przez jej członków. Są to

prace o różnorodnym charakterze, tak popularnonaukowym, jak naukowym. Prace popularnonaukowe adresowane są zwykle do nauczycieli. Wymienić wśród nich należy: "Zarys teorii literatury", który w r. 1972 osiągnął trzecie wydanie (zespół autorski: M. Głowiński, A. Okopień-Sławińska, J. Sławiński), a także dwa tomy analiz utworów literackich: T. Kostkiewiczowej i J. Sławińskiego "Ćwiczenia z poetyki opisowej" (1961) oraz T. Kostkiewiczowej, A. Okopień-Sławińskiej i J. Sławińskiego "Czytamy utwory współczesne" (1967). Ostatnio ukończony został obszerny "Słownik terminów literackich", złożony już w wydawnictwie (red. naukowy: J. Sławiński, autorzy: M. Głowiński, T. Kostkiewiczowa, A. Okopień-Sławińska, J. Sławiński). W stadium opracowywania znajduje się "Słownik terminologii współczesnego literaturoznawstwa", przygotowywany pod kierunkiem K. Bartoszyńskiego; w zespole autorskim znajdują się przedstawiciele różnych środowisk naukowych.

Pracownia włączała się także do różnego rodzaju prac dydaktycznych. Jak już wspomniano, jej członkowie w latach 1962-1968 prowadzili na Uniwersytecie Warszawskim zajęcia z teorii literatury; w latach 1966-1970 uczestniczyli w prowadzeniu organizowanych w Instytucie seminariów doktorskich, a także wykładali na innych uniwersytetach (m.in. wykłady z teorii literatury na Uniwersytecie Jagiellońskim, prowadzone w roku akad. 1968/1969 przez K. Bartoszyńskiego, a w roku akad. 1969/1970 przez niżej podpisanego; sporadyczne wykłady na innych uniwersytetach). W r. 1972 A. Okopień-Sławińska zorganizowała kurs teorii literatury dla nauczycieli.

Różnego typu prace dydaktyczne były prowadzone także w obrębie Pracowni. W latach 1969-1971 działało konwersatorium (kierowali nim: A. Brodzka, M. Głowiński, J. Sławiński), w którym uczestniczyła grupa studentów. Cykl pierwszy poświęcony był problemowi: literatura a okupacja, cykl drugi - teorii krytyki literackiej. W pierwszym półroczu 1972 r. Pracownia prowadziła konwersatorium (w którym uczestniczyli jej młodszy współpracownicy oraz grupa studentów) poświęcone częściowo teorii narracji (prowadził je niżej podpisany), częściowo zaś - zastosowaniom psychologii społecznej do badań literackich (tym cyklem kierował Z. Łapiński).

Przedstawione wyżej zbiorowe inicjatywy Pracowni Poetyki Historycznej, tak zresztą jak poczynania indywidualne każdego z jej członków, nie były działaniami przypadkowymi; wszystkie - w sposób bezpośredni bądź pośredni - zmierzały do wypracowania wspólnego języka i wspólnej problematyki, do skonstruowania podstaw teoretycznych i zarysowania założeń metodologicznych. Stało się to konieczne tym bardziej, że poetyka historyczna znajduje się w nieco innej sytuacji niż dwie najbliższe z nią sąsiadujące dziedziny badań literackich: nie ma mianowicie tak wielkich tradycji, jak poetyka opisowa; nie wprowadza też w obręb swoich zainteresowań tego wszystkiego, co wiązać się może z literaturą, jak to czyni niekiedy historia literatury, zwłaszcza pojmowana w sposób tradycyjny. Czyniąc ośrodkiem swoich zainteresowań poetykę historyczną, zespół wypracować musiał założenia teoretyczne i metodologiczne, kontynuując w tej dziedzinie tendencje, jakie formułował K. Budzyk w pierwszym okresie rozwoju grupy. Założenia owe w ujęciu najbardziej syntetycznym dają się sprowadzić do sześciu następujących punktów:

1. Rekonstrukcja norm. Przedmiotem zainteresowania są tu nie poszczególne wypowiedzi literackie, traktowane w izolacji, ale ukształtowane historycznie normy wypracowywania tych wypowiedzi; normy wynikające zarówno z danej sytuacji historyczno-literackiej, jak z tradycji właściwych danym formom wypowiedzi, często zaś będące wynikiem ich zderzenia. Przy rekonstruowaniu norm uwzględnia się współczynnik świadomości literackiej (por. punkt 4), tzn. zarówno to, jak normy te odbijały się w świadomości literackiej danego czasu, jak też sposób, w jaki ona wpływa na ich kształtowanie. Rekonstrukcja norm prowadzi do formowania swego rodzaju "gramatyki literatury". Rekonstruowania owego dokonuje się w różnych aspektach, przede wszystkim jednak poprzez pryzmat tradycji literackiej, konwencji i gatunku (zjawiska te w różny sposób na siebie zachodzą, tutaj jednak tego problemu nie podejmuje).

2. Realizująca się w wypowiedziach literackich sytuacja komunikacyjna. Na pierwszy plan wysuwa się tu podstawowy układ: nadawca - dzieło - odbiorca. Dzieło traktowane jest nie w kategoriach ekspresji, lecz w kategoriach oddziaływania na odbior-

cę. Stąd znaczenie sprawy wirtualnego czytelnika, którego rolę są zaprogramowane przez tekst, oraz sprawy konkretyzacji. Rekonstrukcja układu komunikacyjnego nie ogranicza się do indywidualnego dzieła; nawet gdy ono jest bezpośrednim przedmiotem analizy, w obręb zainteresowań z konieczności wchodzi szersze kategorie historyczne: tradycje, konwencje, style, wzorce gatunkowe itp., te, które zapewniają zrozumiałość danej wypowiedzi. Ujmowanie dzieła jako sytuacji komunikacyjnej decyduje o jego związkach z problematyką retoryki (przeżywającą dzisiaj swój renesans), przede wszystkim jednak zapewnia jego ujęcie socjologiczne. Wszelka sytuacja komunikacyjna jest sytuacją społeczną. Zarysowuje się więc szansa niedeterministycznej socjologii literatury, tzn. takiej, która społecznego charakteru dzieła nie sprowadza do jego zewnętrznych uwarunkowań, lecz interesuje się nim jako faktem immanentnie społecznym. Poddaje więc interpretacji strukturę dzieła w kategoriach socjologicznych, wskazując na społeczny charakter tak języka, jak układu komunikacyjnego.

3. Ujęcia procesualne. Badane zjawiska poetyka historyczna stara się ujmować w ich dynamice i rozwoju, stara się uchwycić tok ich przemian i ewolucji, a więc traktuje je jako element procesu historycznoliterackiego. Czyni to zarówno wtedy, gdy przyjmuje stanowisko synchroniczne, jak i wówczas, gdy wybiera perspektywę diachroniczną. Proces historycznoliteracki rozumiany jest tu nie jako następstwo zjawisk indywidualnych i niepowtarzalnych - ujmuje się go na poziomie "gramatyki", tzn. modeli i norm, które pozwalają na kształtowanie poszczególnych wypowiedzi.

4. Rola świadomości literackiej. Świadomość literacka jest tu rozumiana szeroko, nie zostaje ograniczona do tekstów, które stanowią jej bezpośredni zapis. Jest ona rekonstruowana jako jeden z elementów wypowiedzi literackiej, wypowiedź bowiem zawsze utrwała pewne historyczne wyobrażenia dotyczące literatury, wyobrażenia, jak ją należy "robić". Tak pojęte badanie świadomości literackiej jest jakby analizą subiektywnej strony działania norm (por. punkt 1). Z drugiej strony, typy wypowiedzi, które zwykle traktuje się jako bezpośrednią ekspresję świadomości literackiej, badane są nie tylko pod tym kątem - stają

się one interesujące także jako pewien sposób pisania, sposób oddziaływający na sam kształt rozumienia literatury. Stąd koncepcja krytyki literackiej jako swoistego języka.

5. Interpretacja poszczególnego dzieła. Dla poetyki historycznej, zajmującej się poziomem "gramatyki", interpretacja indywidualnego utworu jest osobną kwestią metodologiczną. Chodzi tu przede wszystkim o jego stosunek do procesu historycznoliterackiego, rozumianego jako kształtowanie się norm. Dzieło jest tu opisywane przede wszystkim w stosunku do tych historycznie określonych norm - jako ich realizacja, ale także przełamanie sprzyjające kształtowaniu norm (i form) nowych. Do tak pojętych interpretacji, które zmierzałyby do ukazywania indywidualnego charakteru dzieła - jednakże wskazywały równocześnie na jego stosunek do tradycji, konwencji stylu, gatunku - poetyka historyczna przywiązuje dużą wagę.

6. Ujęcia całościowe. Poetyka historyczna ma wszelkie dane po temu, by zachowywać tradycyjnie w obrębie poetyki przyjęte podziały na poszczególne dyscypliny (stylistyka, wersyfikacja itp.). Występuje jednak wyraźna tendencja, by w opisie kształtowania się zarówno norm i procesów, jak poszczególnych utworów podziały te zacierać; zmierza się więc do integracji, do włączania w obręb analizy tych kwestii i problemów, które stanowią przedmiot osobnych dyscyplin.

Tak wyglądają prace i dni, wysiłki i osiągnięcia Pracowni Poetyki Historycznej w jedenastym roku jej istnienia.

Doc.dr hab. Michał Głowiński